

DE VERGETEN PRINSESSEN
VAN THORN (1700-1794)

JOOST WELTEN

met medewerking van Lena Reyners

DE VERGETEN
PRINSESSEN
VAN THORN

(1700-1794)

STERCK & DE VREESE

© 2019 Joost Welten Sterck & De Vreese

Omslagontwerp: Jelle Post

Boekverzorging: Barbara Jonkers

Omslagbeeld: Cunigonda van Saksen, de latere vorstin-abdis van Thorn, op vijftienjarige leeftijd. Olieverfschilderij van Pietro Rotari. (bpk / Staatliche Kunstsammlungen Dresden inv.nr. Gal.-Nr. 601 / Hans-Peter Klut für Bild 50006281)

ISBN 978 90 5615 528 5

NUR 685

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@sterckendevreese.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Sterck & De Vreese.

Sterck & De Vreese is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

INHOUD

	Inleiding	7
1	Talestri, koningin der Amazonen	37
2	De bekoorlijkheid van het buitenleven	63
3	Pion op een Europees schaakbord: Cunegonda als huwelijkspartner	91
4	Verkiezingsstrijd in Thorn	127
5	Het paleis van Cunegonda in Thorn	167
6	Rituelen en representatie: Cunegonda als vorstin-abdis	211
7	Gabriella, prinses van Salm Salm	257
8	De knellende regels van de hoogadellijke huwelijkspolitiek	323
9	Stiftsdame Felicitas van Merode	353
10	Leven als een stiftsdame	401
	Epiloog	447
	Bijlagen	451
	Dankwoord	457
	Noten	459
	Bronnen	494
	Registers	507

De vrouwen boven, de mannen onder

In 1709 laat Anna Juliana gravin van Manderscheid-Blankenheim (1665-1717) een meer dan manshoog paneel schilderen. In 1707 is zij gekozen tot vorstin-abdis van Thorn en een jaar later tevens tot vorstin-abdis van Elten, een ander hoogadellijk damesstift dat een eigen staatje vormt.¹ Op het toppunt van haar macht wil ze die macht visualiseren en daarom plaatst ze het grote paneel in haar paleis in Thorn, waar bezoekers er niet naast kunnen kijken. Het paneel toont het zelfbewustzijn van Anna Juliana: niet alleen siert haar portret de top van het paneel, het kunstwerk laat ook zien hoe voornaam het stift is waarvan zij het hoofd is. Onder haar portret staat haar wapenschild afgebeeld, voorzien van een kroon boven een gekruiste kromstaf en zwaard op een met hermelijn gevoerde mantel: de tekenen van haar waardigheid als abdis en rijksvorst in het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie, kortweg het Duitse Rijk.

Daaronder staat het wapenschild van Anna Salomé gravin van Manderscheid-Blankenheim (1670-1730), de dekanes van het stift, na de vorstin-abdis de hoogste in rang. Zij is niet alleen dekanes in Thorn, maar ook abdis van het hoogadellijke stift Sint Ursula in Keulen. Links en rechts van dit centrale tweetal staan telkens zes wapenschilden

Paneel in 1709 vervaardigd in opdracht van Anna Juliana Helena gravin van Manderscheid-Blankenheim (1665-1717), die vanaf 1706 vorstin-abdis van Thorn is. (Stichting Abdijkerk Thorn; foto: Paul Vrancken Peeters)

– symbolen bij uitstek van adellijke afkomst – met onder elk wapenschild de naam van de desbetreffende stift dame in Thorn.

Om de maatschappelijke kloof te visualiseren die de stift dames of kanunnikessen scheidt van de kanunniken, staat onder de wapenschilden van de stift dames een afbeelding van Thorn, met in het midden de gebouwen van het stift en op de achtergrond de stift kerk en de parochiekerk.

Onder dit tafereel staan de wapenschilden van de zes kanunniken met telkens hun naam. De bovenste drie schilden zijn van kanunniken die tot de lage adel behoren en die geen priesterwijding hebben. Daaronder staan de wapenschilden van twee kanunniken die wel een priesterwijding hebben, maar niet tot de adel behoren. Helemaal onderaan staat het wapenschild van de meest prestigieuze kanunnik: Angelus graaf van Ongnies en Estrees. Deze telg van de hoge adel is niet alleen kanunnik in Thorn, maar ook bisschop van Roermond.

Na het overlijden van de abdis-vorstin en daarna de dekanes gaat het paneel naar Anna Johanna gravin van Manderscheid-Blankenheim (1700-1759), het laatste lid van deze familie dat stift dame is in Thorn. Zij hangt het paneel boven de schouw in haar antichambre. In haar testament vermaakt zij het aan het kapittel van Thorn – het collectief van alle stift dames en kanunniken – om er de kapittelzaal mee te sieren.² Vandaag de dag hangt het paneel nog steeds op die plek.

Op het paneel ontbreekt elk religieus element. De schildering maakt duidelijk hoe Anna Juliana van Manderscheid-Blankenheim het stift Thorn primair ziet: niet als een kerkelijke instelling of een centrum van religieus leven, maar als een samenleving van dames van hoge adel, van wie zij het hoofd is.

Een roeping?

Het is riskant om een betoog op te bouwen met één paneel als fundament. Gelukkig zijn er volop andere aanwijzingen dat het geloof niet centraal staat in het leven van de stift dames in Thorn. De religie heeft geen prioriteit in hun bestaan. Het staat hun vrij om een religieuze roeping te volgen en in te treden in een klooster, maar in de hele achttiende

eeuw zijn er slechts twee stiftsdames in Thorn die deze weg bewandelen. Toevalligerwijs staan ze allebei vermeld op het paneel uit 1709. Het wapen van Maria Anna prinses van Palts-Sulzbach (1693-1762) is het onderste schild in de tweede rij van rechts. Deze prinses treedt in 1714 in het karmelietessenklooster in Keulen in.³ Het wapen van Elisabeth prinses van Nassau-Hadamar (1698-1724) is het middelste schild in de meest rechtse rij. Zij wordt in 1724 novice bij de ursulinen in Roermond. De achtergrond van de overstap van Maria Anna van Palts-Sulzbach kennen we niet, maar over die van Elisabeth van Nassau-Hadamar zijn we vrij goed ingelicht.

Elisabeth is samen met haar zus Charlotte stiftsdame in Thorn. Ze wonen er gratis in het paleis van hun nicht Francisca Christina prinses van Palts-Sulzbach (1696-1776), de jeugdige vorstin-abdis van Thorn.⁴ De zussen zijn beiden kandidaat voor het tweede huwelijk van weduwnaar Johan-Philips graaf van Merode, markies van Westerlo (1674-1732).⁵ Uit zijn eerste huwelijk heeft hij alleen een dochter, zodat zijn Huis uitsterft wanneer hij geen zoon verwekt bij een tweede vrouw. Via een vriend, de graaf van Salm-Reifferscheidt, wint hij in Thorn inlichtingen in over beide zussen. Maandenlang wikt en weegt de graaf van Merode in Wenen. De rapporten die zijn vriend en andere vertrouwelingen hem toesturen, maken duidelijk dat Elisabeth de intelligentste van de twee is en qua karakter het beste bij hem past, maar dat Charlotte knapper is.⁶ Bovendien is Elisabeth helemaal niet geïnteresseerd in een huwelijk. Op 29 juni 1721 trouwt de zeventienjarige Charlotte in kasteel Pietersheim, ten noorden van Maastricht, met de 29 jaar oudere, trouwlustige graaf.

Bijna twee jaar later overweegt Elisabeth een kloosterleven en bijna drie jaar later begint ze daadwerkelijk aan haar noviciaat bij de ursulinen in Roermond.⁷ De stiftsdames in Thorn leggen zich neer bij haar keuze, maar staan daar niet achter. Caroline gravin van Bentheim-Steinfurt schrijft aan haar vriendin Charlotte van Nassau-Hadamar: 'mevrouw weet reeds dat haar zus het besluit heeft genomen om ons te verlaten en non te worden, ik voor mij vind dat een verschrikkelijk besluit, al moet iedereen zijn eigen roeping volgen.'⁸ Een andere stiftsdame, Anna Johanna prinses van Hessen-Rheinfels-Rotenburg (1680-1766), tante van Elisabeth en Charlotte, schrijft in gelijkaardige bewoordingen aan Charlotte: 'met verbazing verneem ik het besluit van uw zus om non te worden, ik betwijfel sterk of dat een goed besluit is'.⁹ In een andere brief aan

Kerk van de ursulinen
in Roermond, met op
achtergrond het klooster.
Tekening van Jan de Beijer
uit 1753. (Rijksmuseum
inv.nr. RP-T-1921-44)

Charlotte gaat ze uitgebreider op de kwestie in: ‘de prinses van Thorn [=vorstin-abdis Francisca Christina van Palts-Sulzbach] is net als ik erg geraakt door dat besluit, en we hebben al het mogelijke gedaan, maar er was geen mogelijkheid om haar op andere gedachten te brengen, enfin, we moeten wachten wat de tijd ons brengt, want Elisabeth heeft nog twee jaar noviciaat te gaan, en de prinses van Thorn zal buitengewoon blij

zijn om haar weer terug te zien in het kapittel'.¹⁰ Maria Jozefa gravin van Königsegg-Rothenfels (1703-1762), een andere stiftsdame, vertolkt dezelfde boodschap in een brief aan Charlotte: 'omdat zij het habijt nog niet heeft aangetrokken, houd ik me voor dat zij nog van gedachte kan veranderen, want ik wens haar heel graag hier te behouden'.¹¹ De dames schrijven uiteraard in het Frans, de taal van de hoge adel, maar voor het gemak van de lezer zijn in dit boek alle citaten uit het Frans – en andere vreemde talen – vertaald.

Het noviciaat van Elisabeth in het klooster in Roermond vangt officieel aan op 19 maart 1724. Zolang Elisabeth novice is – een periode van twee jaar – blijft ze formeel nog stiftsdame in Thorn. Pas wanneer ze na afloop van het noviciaat haar intrede doet als non, moet ze haar positie als stiftsdame opgeven. Elisabeth nodigt de collega-stiftdames en de vorstin-abdis uit Thorn uit voor de mis waarmee haar noviciaat aanvangt. Haar tante Anna Johanna van Hessen-Rheinfels-Rotenburg is niet onverdeeld gelukkig met de uitnodiging. Aan Charlotte schrijft ze: 'omdat de noviciaatsmis heel uitgebreid is, weten mevrouw de prinses van Thorn en ik niet zeker of we daarbij zullen zijn, en het zal me veel tranen kosten, maar enfin, de wil van God dient zich te voltrekken'.¹²

De bezwaren van al deze stiftdames spreken boekdelen. Voor hen is het niet passend om zich volledig aan het geloof te wijden en daarmee de voorrechten van een hoge geboorte op te geven. Hun leven als adellijke dame prevaleert boven hun leven als gelovige. Een dame van stand verlaagt zich niet tot het niveau van een non. De wereld van de hoge adel en niet de wereld van de kerk vormt voor de stiftdames het uitgangspunt van hun leven en dat is tevens het vertrekpunt van dit boek.

Erger dan zeven bandieten

De roeping van Elisabeth van Nassau-Hadamar verdient bovendien een naschrift. Het klooster van de ursulinen in Roermond heeft in de achttiende eeuw faam als kostschool voor adellijke meisjes.¹³ Elisabeth van Nassau-Hadamar heeft er bijvoorbeeld, voor ze stiftsdame werd in Thorn, haar opleiding genoten. De meest illustere vrouw in het klooster, Henriëtte Christine prinses van Brunswijk-Lüneburg (1669-1753),

Lakzegel van Maria Jozefa gravin van Königsegg-Rothenfels (1703-1762), stiftsdame in Thorn en dekanes in Elten, onder het testament dat ze op 7 mei 1762 in Bonn opstelt. (RHCL 01.187B inv.nr. 368; foto Lena Reyners)

wordt er de vertrouwenspersoon van Elisabeth.¹⁴ Deze vrouw heeft een bijzondere achtergrond: ze was vorstin-abdis van het lutherse stift Gandersheim, totdat ze dat stift in 1712 moest verlaten omdat ze – op 43-jarige leeftijd – een kind ter wereld had gebracht. Enkele weken na de bevalling bekeerde ze zich tot het katholieke geloof, waarna ze naar Roermond vertrok, eerst naar de Munsterabdij, een adellijk vrouwenklooster, later naar het klooster van de ursulinen in dezelfde stad. Zij trad daar niet in als non, maar woonde er als gast, met haar eigen salon, eetkamer, slaapkamer, keuken en kamers voor haar bedienden.¹⁵

Het lijkt een plausibele veronderstelling dat Henriëtte Christine van Brunswijk-Lüneburg aan Elisabeth het belang heeft doen inzien van de overstap van het stift Thorn naar het klooster

in Roermond. Elisabeth heeft namelijk een ziekte onder de leden, waaraan zij op 2 oktober 1724 overlijdt, nog geen zeven maanden nadat ze als novice is begonnen. De moeder-overste van het klooster schrijft acht dagen later aan Charlotte, de zus van Elisabeth, dat het een gelukkige zaak is dat Elisabeth is overleden. Op discrete wijze verwoordt zij wat er aan de hand was:

‘Als de ziekte haar eerder had aangevallen, toen zij nog in de wereld verbleef, op de vele plaatsen waarheen zij reisde, dan zou zij minder goed – naar haar stand – zijn verzorgd en dan zou haar kwaal overal bekend zijn geworden, en als zij nog langer had geleefd, dan zou het zelfs onmogelijk zijn geweest om die kwaal te verbergen, omdat er volgens de opvattingen van de artsen en de meest verlichte biechtvaders – paters jezuiten – niets tegen te doen was.’¹⁶

Er is in die tijd slechts één ontorende ziekte: syfilis. Deze geslachtsziekte zorgt er uiteindelijk voor dat er letterlijk gaten in het lichaam vallen. De littekens veroorzaakt door de pokken zijn daarbij vergeleken kinderspel.

Wat deze reconstructie extra aannemelijk maakt, is de vrijzinnige levenswijze die Elisabeth erop na houdt. In Thorn heeft zij zich een tijdlang keurig gedragen, waarschijnlijk om de huwelijkskansen van haar zus Charlotte niet in gevaar te brengen. Maar na het huwelijk van haar zus in juni 1721 reist zij naar Hadamar, waar zij de teugels laat vieren. In oktober 1721 ziet Johan-Philips van Merode zich zelfs gedwongen om een medewerker naar Hadamar te sturen teneinde een schandaal in de kiem te smoren, dat afbreuk doet aan de reputatie van hem en zijn vrouw. Hij is tot veel bereid om zijn schoonzus in het gareel te krijgen: hij biedt haar een koets met zes paarden, meubels en bedienden aan, als ze overeenkomstig haar stand gaat leven. Elisabeth wijst het aanbod evenwel af. Van het dreigement dat haar schoonbroer haar anders in een slotklooster zal opsluiten, is ze niet onder de indruk. De grootvader van Elisabeth – haar vader is al overleden – ziet het gelaten aan. Hij heeft al jaren tevergeefs geprobeerd om haar te disciplineren en heeft het opgegeven om haar leven in het juiste spoor te krijgen. Elisabeth is zo recalcitrant dat de medewerker van Johan-Philips van Merode over haar schrijft: ‘Ik geloof niet dat zeven bandieten duiveler gevoelens kunnen hebben dan zij heeft.’¹⁷ De poging van Elisabeth om te proeven van de vrijheid en zo te ontsnappen aan het keurslijf van een hoogadelijke levenswijze, bekoopt ze met een geslachtsziekte.

Waarschijnlijk weet Elisabeth dat ze een ernstige ziekte onder de leden heeft, wanneer ze in 1723 consciëntieus leeft als stift dame en wanneer ze een jaar later gehoor geeft aan een religieuze roeping. Via haar vertrouwenspersoon Henriëtte Christine van Brunswijk-Lüneburg – die ‘een ware moeder’ voor haar is¹⁸ – zal ze een discrete oplossing hebben gezocht, toen een eervol leven in een stift voor haar niet langer mogelijk was. Het feit dat ze in het klooster medische verzorging, drinken en eten ‘met een onvoorstelbare stijfkoppigheid’ weigert, zodra de kwaal zich manifesteert, ondersteunt deze lezing van de feiten.¹⁹ Uitgerekend bij een van de twee stift dames in Thorn die in de achttiende eeuw voor een klooster kiezen, kunnen we dus vraagtekens plaatsen bij haar godsdienstige motivatie.

De Gründlichkeit van het Duitse adellijke systeem

‘Thorn’ is in de achttiende eeuw een buitengewoon sterk merk, om het populair uit te drukken. Dat komt enerzijds door de exclusieve eisen waaraan de stiftedames dienen te voldoen, anderzijds door de staatsrechtelijke positie van Thorn. Doordat het stift Thorn een vrije rijksheerlijkheid is, staat het niet onder het gezag van een landsheer, maar ressorteert het direct onder de keizer van het Duitse Rijk. De vorstin-abdis van Thorn leidt, samen met het kapittel, een eigen ministaatje en verkeert min of meer op voet van gelijkheid met andere rijksvorsten.

Wie stiftedame in Thorn wil worden, dient niet alleen zelf een prinses of gravin in het Duitse Rijk te zijn, maar dient ook aan te tonen dat haar verre voorouders dat al waren. Het kapittel in Thorn stelt in dit opzicht in de achttiende eeuw eisen die niet worden overtroffen – hoogstens gedeeld – door andere damesstiften. Niet alleen de ouders, grootouders en overgrootouders, maar ook de zestien betovergrootouders van de kandidaat dienen allemaal van rijksgrafelijke of rijksvorstelijke stand te zijn. Het kapittel in Thorn legt de bewijslast bij de kandidaat: die moet niet alleen een stamboom overleggen, maar moet die stamboom ook laten goedkeuren door twee rijksgraven en twee rijksvorsten. De Gründlichkeit van het Duitse adellijke systeem is onovertroffen in Europa en is in andere landen zelfs object van spot. In Frankrijk en Engeland telt alleen de afstamming in mannelijke lijn. Een prins of graaf kan daar met iedere vrouw trouwen, zolang ze van adel is. Uitsluitend in Duitsland worden aan het voorgeslacht in vrouwelijke lijn dezelfde hoge eisen gesteld als aan het voorgeslacht in mannelijke lijn. Stiften zoals Thorn bewaken deze afstamming in vrouwelijke lijn. Wie een stiftedame uit Thorn trouwt – of iemand uit haar familie – weet zich verzekerd van het keurstempel van een hoogadellijke afstamming.

Bovendien biedt het stift Thorn een behoorlijk inkomen aan de stiftedames, zodat zij op eigen benen kunnen staan. Deze inkomsten komen niet voort uit belastingen die het ministaatje Thorn oplegt aan de inwoners, maar uit een conglomeraat aan andere rechten, zoals tiendrechten, vooral in de omgeving van Breda. Die inkomsten worden gebruikt om de kosten van het kapittel te dekken. Wat overblijft, wordt verdeeld onder de vorstin-abdis en de twintig leden van het kapittel: veertien

Henriette Christine,
prinses van Brunswijk-
Wolfenbüttel als abdis
van het stift Gandersheim.
(Portal zur Geschichte -
Sammlung Frauenstift
Gandersheim).

stiftdames en zes kanunniken. Iedere stiftdame en kanunnik heeft een prebende, oftewel het recht op een evenredig deel van de inkomsten. De waarde ervan laat zich niet eenvoudig in een geldbedrag uitdrukken. In de eerste plaats wisselen de inkomsten elk jaar, al naargelang de opbrengst van de oogst en de marktwaarde daarvan. In de loop van de achttiende eeuw nemen deze inkomsten toe dankzij de stijgende reële